

قسمت اول

تربیت دینی را بررسی و برخی از انواع آن را شرح داده است.
کلیدواژه‌ها: روش تربیت، تربیت دینی، روش در تربیت

مفهوم روش در تربیت

«روش کار نشان می‌دهد که چگونه می‌توان از اصل یا اصول (دستورالعمل‌های کلی برای رسیدن به مقصد) استفاده کرد و به اهداف تربیتی رسید. روش کار، وظایف عملی مربی را مشخص می‌کند و مربی را نیز یاری می‌دهد تا شیوه کار را یاد بگیرد.» (احمدی، ۱۳۸۴: ۷۰)

امام باقر علیه السلام در تفسیر آیه «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» فرموده‌اند: یعنی هر کاری را از راهش وارد شوید. (طباطبایی، ج ۲: ۸۵)

ضرورت برگزیدن روش در تربیت

توانایی، وسع و ظرفیت انسان‌ها مختلف و گوناگون است و بدون توجه به مراتب وجود و تفاوت توانایی انسان‌ها کار تربیت سامان نمی‌پذیرد. (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۷: ۳۵-۳۴).

در فرایند تعلیم و تربیت دینی هم، برای تحقق هدف‌ها باید از روش‌های مناسب تربیتی استفاده نمود. روش‌هایی که در آن‌ها شرایط هدف‌ها، ویژگی‌ها و شرایط متریبان و ویژگی‌های محتوای آموزشی لحاظ شده باشد. روش‌های مورد استفاده در فرایند تعلیم و تربیت دینی باید در تحقق اهداف تربیت دینی توانا و در عین حال از درجه تناسب لازم با شرایط و ویژگی‌ها و توانایی‌های گوناگون متریبان برخوردار باشند؛ یعنی این توانایی را داشته باشند که در متریبان نسبت به یادگیری مطالب و مفاهیم دینی شور و علاقه به وجود آورند (به نقل از کریمی، ۱۳۸۸).

روش‌های تربیت دینی

هاجر بهادران
 زهره سعادت‌مند

چکیده

تربیت شکوفا کردن استعدادهای آدمی در ابعاد گوناگون است و هدف از آن تنظیم عادلانه روابط انسان با خویش، خدا، دیگران و طبیعت است و تحقق آن به یک برنامه‌ریزی دقیق در ابعاد مختلف نیاز دارد، برنامه‌ای که بر هست‌ها و واقعیت‌های وجودی انسان از سویی، و بر بایدها و ارزش‌های انسانی و الهی او از سوی دیگر، استوار باشد و بر اساس آن، اهداف، اصول و روش‌های تحقق برنامه نیز تبیین گردد.

در این میان نقش روش‌ها، که در واقع پل عبور از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است، اهمیت بسیاری دارد، چرا که برنامه تربیتی مورد نظر، هر چند بسیار عالی تنظیم شود و از اهداف و اصول مترقی برخوردار گردد، اگر در مسیر تحقق آن فاقد روش‌ها و شیوه‌های صحیح و کارآمد باشد، ناکام و عقیم خواهد ماند. بر همین اساس، مقاله حاضر نقش و جایگاه روش‌های

تربیت شکوفا کردن استعداد های آدمی در ابعاد گوناگون است و هدف از آن تنظیم عادلانه روابط انسان با خویش، خدا، دیگران و طبیعت است و تحقق آن به یک برنامه ریزی دقیق در ابعاد مختلف نیاز دارد

عبارت‌اند از: ۱. روش تلقین به نفس، ۲. روش تحمیل به نفس، ۳. اعطای بینش، ۴. دعوت به ایمان، ۵. فریضه‌سازی، ۶. محاسبه نفس، ۷. زمینه‌سازی، ۸. تغییر موقعیت، ۹. آسوه‌سازی، ۱۰. مواجهه با نتایج اعمال، ۱۱. تحریک ایمان، ۱۲. ابتلا، ۱۳. آراستن ظاهر، ۱۴. تزیین کلام، ۱۵. مبالغه در عفو، ۱۶. توبه، ۱۷. تبشیر، ۱۸. مبالغه در پاداش، ۱۹. تکلیف به قدر و وسع، ۲۰. روش انذار، ۲۱. مجازات به قدر خطا، ۲۲. ابزار توانایی‌ها، ۲۳. تغافل، ۲۴. تزکیه، ۲۵. تعلیم حکمت، ۲۶. موعظه حسنه، ۲۷. یادآوری نعمت، ۲۸. عبرت‌آموزی، ۲۹. مرحله‌ای نمودن تکالیف، ۳۰. تجدید نظر در تکالیف، ۳۱. بیان مهر و قهر، ۳۲. عطا و حرمان، ۳۳. تکلیف در غایت وسیع (باقری، ۱۳۸۶).

با توجه به اینکه روش‌های تربیت دینی متعدد و متنوع‌اند و صاحب‌نظران روش‌های مختلفی را پیشنهاد و مطرح کرده‌اند. پرداختن به همه آن‌ها از حیطة این نوشته خارج است و تنها تعدادی از روش‌های مذکور شرح داده می‌شود.

● روش قصه‌گویی

در میان روش‌های مختلف، استفاده از «قصه‌گویی» یا «شنیدن قصه»، با توجه به رغبت و پذیرشی که در کودکان و حتی در نوجوانان نسبت به آن‌ها به وجود می‌آورد، از موقعیت خاصی برخوردار است. قصه‌گویی به‌طور غیرمستقیم زمینه آموزشی و تربیتی مناسبی در مخاطبان ایجاد می‌کند؛ زیرا اغلب بچه‌ها به شنیدن قصه‌ها و حکایت‌ها تمایل فطری دارند و از این کار بسیار لذت می‌برند. این روش چنان مؤثر است که قرآن، این کتاب الهی،

انتخاب نوع راه و روش در میزان موفقیت هر فعالیت بسیار اهمیت دارد، تا آنجا که گاهی بهترین مربیان با بالاترین میزان دانش و اطلاعات، به علت انتخاب روش غلط به نتیجه نمی‌رسند. باید در نظر داشت که محتوای فعالیت‌ها هر چه هدفمند باشد بهره‌گیری از روش‌های جذاب برای آن فعالیت مهم‌تر و شاید دشوارتر باشد، چرا که در فعالیت‌های پرورشی، علاوه بر بیان محتوا، جذب دانش‌آموزان نیز بسیار مهم است.

در حال حاضر وجود رسانه‌های مختلف، شبکه‌های گسترده تلویزیونی، چه در داخل و چه به صورت ماهواره‌ای، همچنین اینترنت و لوح‌های فشرده با جذابیت‌های بسیار بالا، همگی بر سلیقه و نظر دانش‌آموزان تأثیر گذاشته و قطعاً قدرت انتخاب و سلیقه آن‌ها را بالا برده‌اند.

بنابراین، فعالیت‌های مربوط به تربیت دینی اگر با روش‌های بسیار کهنه و قدیمی اجرا شود، جذابیت چندانی نخواهند داشت. (کیومرثی، ۱۳۸۶)

تعلیم و تربیت کنونی متأسفانه اغلب خسته‌کننده، کسالت‌آور، اشباع‌کننده و تکراری است و در پی آن است که بدون آماده‌سازی روانی و عاطفی، بدون ایجاد شوق و اشتیاق و بدون تحریک و ترغیب، حقیقت را به‌طور مستقیم و آماده، به صورت یک وظیفه مکانیکی و یک جنبه در اختیار متری و متعلم قرار دهد، و این مغایر با اصل «تعادل‌جویی»، «تازگی در حد اعتدال» و «انگیزش و ترغیب» است.

به همین دلیل، مشاهده می‌شود که غالب روش‌های تربیتی، حاصلی برخلاف انتظار دارند یا متری را از هدفی که در پی آن هستیم دورتر می‌سازند یا دست کم اثرگذاری پیام‌های تربیتی را بسیار ضعیف و شکننده می‌کنند.

تقسیم‌بندی روش‌های تربیت دینی

شریعت‌مداری برای تربیت اسلامی روش‌های زیر را ارائه می‌دهد: ۱. تلفیق علم و عمل، ۲. توأم ساختن ایمان و عمل، ۳. تربیت عملی، ۴. روش عقلانی، ۵. امر به معروف و نهی از منکر، ۶. جهاد، ۷. پاداش و تنبیه، ۸. توبه، ۹. پند و اندرز، ۱۰. تربیت از طریق ذکر مثل، ۱۱. تربیت از طریق قصه و سرگذشت اقوام و ملل. «شریعت‌مداری، (۱۳۷۱) احمدی (۱۳۸۴) نیز روش‌های تربیت اسلامی را به شرح زیر بیان می‌کند:

«۱. ایجاد زمینه سالم تربیتی، ۲. وجوه آسوه و سرمشق برای تربیت، ۳. تمرین، تکرار و عادت دادن، ۴. تعلیم و تعلم، ۵. مشاهده، تجربه و تعقل، ۶. موعظه، نصیحت و امر به معروف، ۷. انذار، نهی از منکر و مبارزه با انحرافات، ۸. برقراری ثواب و عقاب برای اعمال، ۹. ایجاد محیط مساعد تربیتی، ۱۰. بیان قصص انبیا و سرگذشت ملل، ۱۱. ذکر امثال و تشبیه معقول به محسوس، ۱۲. دعا و نیایش، ۱۳. توبه و بازگشت، ۱۴. برقراری یک نظام اسلامی برای اجرا و تداوم تربیت.» (احمدی، ۱۳۸۴)

باقری (۱۳۸۶) معتقد است که روش‌های تربیت اسلامی

نیز حاوی داستان‌های واقعی فراوان است. (کیومرثی، ۱۳۸۶) حضرت علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «وَتَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَحْسَنُ الْحَدِيثِ وَتَفَقَّهُوا فِيهِ فَإِنَّهُ رَبِيعُ الْقُلُوبِ وَتَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَحْسَنُ الْحَدِيثِ وَتَفَقَّهُوا فِيهِ فَإِنَّهُ رَبِيعُ الْقُلُوبِ وَاسْتَشْفُوا بِنُورِهِ فَإِنَّهُ شِفَاءُ الصُّدُورِ وَ أَحْسَنُوا تِلَاوَتَهُ فَإِنَّهُ أَنْفَعُ الْقَصَصِ». (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۹): قرآن را بیاموزید، که بهترین گفتار است و آن را نیک بفهمید که بهار دل‌هاست، از نور آن شفا و بهبودی خواهید که شفای سینه‌های بیمار است و قرآن را نیکو تلاوت کنید که سودبخش‌ترین داستان‌هاست (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۹). کارکرد تعلیمی قصه‌های قرآن را در سه بخش می‌توان بیان کرد:

نخست: حقیقت و واقعی بودن: این ویژگی از مفهوم لغوی «قصه» قابل مشاهده است و قرآن نیز در کاربردهای آن، همواره به این لغت توجه ویژه داشته است.

دوم: مفید بودن: قرآن تنها به آن بخش از ماقع می‌پردازد که بر آن بار آموزشی و هدایتی مترتب باشد. همچنان که خود، هدف از نقل آن‌ها را به تفکر واداشتن مردمان و عبرت‌جویی آن‌ها می‌داند و می‌فرماید: «(یوسف/ ۱۱۱) وَ «فَأَقْصَصَ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (الأعراف/ ۱۷۶).

سوم: نمادین بودن: داستان در قرآن، بیان تمثیل‌گونه‌ای از یک حقیقت است. بنابراین نباید چنین تصور کرد که در قصه‌های قرآن فقط ظاهر آن، که اخباری از سرگذشت پیشینیان است، مورد نظر بوده است. (به نقل از چنگیز، ۱۳۸۹)

● استفاده از روش‌های هنری در تربیت دینی

«مربیان پرورشی می‌توانند هرگونه آموزش دینی و محتوای مذهبی را با هنر درآمیزند و تأثیر آن را در کودکان و نوجوانان بسیار افزایش دهند. دلیل این مطلب بودن مایه‌های فطری، از جمله حس زیبایی‌شناسی در انسان است». (کیومرثی، ۱۳۸۶: ۱۴۱)

«پرورش حس زیبایی‌دوستی در کودک، شالوده تعادل، پاکي، طراوت و خلوص را در او بنا می‌نهد. این زیبایی باید در چشم او به‌طور طبیعی حس شود نه اینکه ما آن را برای وی زیبا جلوه دهیم! اگر چنین درکی از زیبایی در کودک به‌وجود آید حس مذهبی و عشق به جمال الهی در او برانگیخته می‌شود.» (کریمی، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

این حس دو کارکرد و فایده مهم دارد: الف. فایده فردی، که لذت معنوی می‌دهد و همان لذت، به هنگام برخورد با ناملایمات شدید زندگی، مددیار انسان است. یعنی او را با ملاحظه زیبایی‌های طبیعت و لطافت حال موجودات طبیعی از اندوه فارغ می‌سازد و به او نشاط می‌بخشد. ب. فایده اجتماعی، که در این صورت زیبایی‌دوستی، انسان را از خودپسندی‌ها و سودجویی‌ها جدا می‌سازد و او را برای درک افکار عالی و اجرای کارهای بزرگ (که خودپسندی، قبلاً مانع تحقق آن‌ها می‌شد) آماده می‌سازد. (مرادی، ۱۳۸۳: ج ۱)

● روش ارائه الگو

دلشاد تهرانی در این زمینه بیان می‌دارد: «انسان بنا بر فطرت خود، که عشق به کمال مطلق است، الگوطلب و الگوپذیر است و بدین سبب یکی از بهترین و کوتاه‌ترین روش‌های تربیت ارائه نمونه عملی است. در این روش، نمونه‌ای عینی و قابل تقلید و پیروی در برابر متربی قرار می‌گیرد که در صورت مقبولیت، متربی تلاش می‌کند در همه چیز خود را همانند الگوی مطلوب سازد و گام در جای گام او نهد و به او تشبیه نماید. این روش به دلیل عینی و محسوس بودنش و نیز به سبب میل و گرایش ذاتی انسان به الگوگیری، روشی بسیار مؤثر و سریع در تربیت است. هر چه نمونه ارائه شده از کمال بیشتر و جاذبه فراگیری بهره‌مند باشد، این روش از کارایی بیشتری برخوردار خواهد بود. پس بهترین الگو، نمونه‌ای تام و تمام و انسانی کامل است.» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۷: ۲۴۳)

امیر مؤمنان علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «پیروی کردن از رفتار رسول خدا و الگوگیری از پیامبر برای شما کافی است... بنا بر این، از پیامبر پاک و پاکیزه‌ات پیروی کن؛ زیرا راه و رسمش سرمشقی است برای کسی که بخواهد تاسی جوید و انتسابی است برای کسی که بخواهد منتسب گردد، و محبوب‌ترین بندگان نزد خدا کسی است که از پیامبرش سرمشق گیرد و قدم در جای قدم او گذارد.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰)

مشاهده یک الگو موجب تحکیم یا تضعیف رفتار یادگیرنده می‌شود. مشاهده کننده یک رفتار نامطلوب، که از نتیجه آن بی‌خبر است، در صورتی که الگوهایی را مشاهده کند که تنبیه شده‌اند و سزای رفتار نامطلوبشان را به دنبال داشته‌اند، به احتمال زیاد از انجام آن عمل خودداری می‌کند. (به نقل از چنگیز، ۱۳۸۹: ۳۰).

● روش محاسبه نفس

«محاسبه نفس عبارت است از ارزیابی اعمال و نیت‌های پنهان در آن‌ها. محاسبه خویش با توجه به ویژگی‌هایی که در تربیت اسلامی برای آن ذکر شده، شیوه‌ای است که مداومت و محافظت بر عمل را میسر می‌کند. در محاسبه خویش، یکی از ملاک‌ها آن است که اعمال، مبتنی بر تقوا و انگیزه تقرب به خدا باشد. ملاک دیگر، دوام عمل و نیل آن به غایت است. در محاسبه خویش، عملی را می‌توان به حساب آورد که پایان گرفته باشد، نه اینکه آغاز شده است.» (باقری، ۱۳۸۶: ۱۳۰)

● روش زمینه‌سازی

«حالات و اعمال آدمی در بستر شرایط و موقعیت‌ها می‌روید و از آن‌ها ارتزاق می‌کند. از این‌رو شرایط و موقعیت‌های مختلف، حامل نیروهای بالقوه متفاوتی در شکل‌دهی حالات و اعمال انسان است. انتخاب و تنظیم مناسب زمینه‌ها و شرایط، به مثابه عامل «تسهیل‌کننده» ای است که امکان شکل‌گیری‌ها و

شکل‌دهی‌های مطلوب را بالا می‌برد. طبق این روش باید از پیش، شرایطی را که تسهیل‌کننده حالات و رفتارهای مطلوب یا نامطلوب‌اند، به نحو مقتضی دگرگون کرد. پس زمینه‌سازی دو وجه دارد: یکی ناظر به فراهم آوردن شرایط اولیه‌ای است که احتمال بروز رفتارها و حالات مطلوب را بالا می‌برد و دیگری ناظر به جلوگیری از شرایط اولیه‌ای است که احتمال بروز رفتارها و حالات نامطلوب را افزایش می‌دهد». (باقری، ۱۳۸۶: ۱۳۵ و ۱۳۶)

● روش توبه

توبه به معنای بازگشت است و صرفاً به معنای بازگشت از گناه نیست. از این‌رو توبه اختصاص به انسان ندارد، بلکه خداوند نیز در مقام تربیت انسان دارای توبه است و این توبه در واقع یک روش تربیتی است. از آیات قرآن فهمیده می‌شود که خداوند دو توبه دارد: توبه اول «توبه هدایت و توفیق» است و خداوند به بنده خویش که لغزیده و به او پشت کرده، بازگشت می‌کند و او را نسبت به زشتی کارش واقف می‌گرداند و به سمت استغفار هدایتش می‌کند. هنگامی که بنده در اثر توبه اول خدا به استغفار روی آورد و تائب شد، توبه دوم خدا آشکار می‌شود و آن «توبه قبول» است و با مغفرت هم‌سو می‌شود». (باقری، ۱۳۸۶: ۱۶۶)

به این ترتیب، توبه خداوند برای بندگانش عبارت است «از ارسال رحمت برای بخشایش گناهان آنان و زدودن تاریکی دلشان از شرک، معصیت و هر چه سبب دوری از ساحت قرب الهی می‌شود. توبه بندگان به‌سوی خدا عبارت است از بازگشت آنان به‌سوی پروردگار برای آموزش گناهان و پاک شدن از معاصی و زدودن اسباب دوری از ساحت قرب الهی». (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۷: ۱۲۲)

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (النور/ ۳۱) یعنی: «ای مؤمنان، همگی به درگاه خدا توبه کنید، امید که رستگار شوید» (سوره نور، آیه ۳۱). در کتاب شریف «مصباح الشریعة» از امام صادق (ع) درباره این روش تربیتی چنین وارد شده است: «التَّوْبَةُ حُبُّ اللَّهِ وَ مَدَدُ عَنَائِتِهِ وَ لَا بُدَّ لِلْعَبْدِ مِنْ مِدَاوِمَةِ التَّوْبَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنَ الْعِبَادِ لَهُمْ تَوْبَةٌ فَتَوْبَةُ الْأَنْبِيَاءِ مِنَ اضْطِرَابِ السَّرِّ وَ تَوْبَةُ الْأَوْلِيَاءِ مِنَ تَلَوِينِ الْخَطَرَاتِ وَ تَوْبَةُ الْأَصْفِيَاءِ مِنَ التَّنْفِيسِ وَ تَوْبَةُ الْخَاصِّ مِنَ الْأَشْتِغَالِ بِغَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَ تَوْبَةُ الْعَامِّ مِنَ الذَّنُوبِ»:

توبه ریسمان خدا و وسیله لطف و عنایت اوست، و هر بنده‌ای ناگزیر است که پیوسته در حال توبه باشد و هر دسته از بندگان را توبه‌ای است مخصوص؛ توبه پیامبران از اضطراب باطن است و توبه اولیا از اندیشه‌ها و خیالاتی است که به‌خاطر ایشان خطور می‌کند، و توبه برگزیدگان از فراموشی و کدورت غفلت است، و توبه خواص از اشتغال به غیر خداست، و توبه عوام از گناهان است». (مصباح الشریعة، ص ۹۷)

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

احمدی س.ا. اصول و روش‌های تربیت در اسلام. انتشارات دانشگاه اصفهان، چاپ پنجم، ۱۳۸۴.

باقری خ، نگاه‌های دوباره به تربیت اسلامی، جلد دوم، انتشارات مدرسه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۶.

چنگیز م. «بررسی شیوه‌های آموزش در قرآن کریم و مقایسه آن با شیوه‌های متداول روز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، دانشکده الهیات، ۱۳۸۹.

دلشاد تهرانی. م. سبیری در تربیت اسلامی، انتشارات دریا، چاپ دهم، تهران، ۱۳۸۱. دلشاد تهرانی م. مشرب مهر، روش‌های تربیت در نهج البلاغه، انتشارات دریا، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۱.

شریعتمداری ع. تعلیم و تربیت اسلامی، نهضت زنان مسلمان، چاپ دهم، تهران، ۱۳۷۲.

طباطبائی م، تفسیر المیزان، جلد ۲، چاپ اول، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۲۵۲ صفحه.

کرمی درودخانی ا. «بررسی عوامل مؤثر در تحقق تربیت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه پسران از دیدگاه مدیران و دبیران شهر اصفهان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، ۱۳۸۸.

کرمی ع. رویکردی نمادین به تربیت دینی با تأکید بر روش‌های اکتشافی، انتشارات قدیانی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۸۵.

کرمی ع. تعلیم و تربیت به کجا می‌رود؟ از ناکجا به هرجا، انتشارات عابد، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۸.

کیومرثی غ. مبانی و اصول تربیت دینی و تفاوت آن با تعلیمات دینی، انتشارات مدرسه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۶.

مرادی ا. آسیب‌شناسی تربیت دینی (گفت‌وگو با دکتر غلامعلی حداد عادل، جلد اول، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ اول، ۱۳۸۳.